

І.В. Отрощенко

ЗОВНІШНЯ МОНГОЛІЯ ТА МОНГОЛИ ІЛІЙСЬКОГО КРАЮ: ПРАГНЕННЯ ДО ОБ'ЄДНАННЯ (1920-ТІ РОКИ)

ПОЧАТОК ХХ ст. став для монгольських племен часом відновлення визвольних змагань і відродження ідеї загальномонгольської єдності. На початку ХХ ст. частини колишнього Джунгарського ханства – Ілійський край і Тарбагатай – були особливими адміністративними одиницями, управління якими в найважливіших випадках контролювалося генерал-губернатором провінції Сінцзян. Після проголошення незалежності Монголії (1911) монголи Ілійського краю (західна частина Сінцзяну) неодноразово висловлювали своє бажання приєднатися до новоутвореної Монгольської держави. Цей аспект визвольної боротьби монгольських народів (а надто – в 1920-ті роки), залишається маловивченим. Протягом останніх років дослідники, наскільки відомо автору, не досліджували це питання. Проте вивчення таких проблем має велике значення для більш повного та об'єктивного висвітлення новітньої історії країн Центральної Азії та Далекого Сходу, історичної пам'яті окремого етносу. Завданням цієї статті є висвітлення визвольних прагнень монголів Ілійського краю та аналіз політики Монголії щодо повернення до свого складу цієї частини монгольського етносу.

Національні демократи, що прийшли до влади в Монголії в 1921 р., хотіли створити незалежну державу, яка об'єднала б розділені монгольські землі. В програмі Монгольської народної партії (МНП) під назвою “10 принципів” (03.1921) вказувалося: партія має на меті об'єднання в майбутньому всіх монгольських племен в єдине державне ціле.

Враховуючи таку політику партії та уряду, емігрант з Ілійського краю, тусалакчі¹ Дембріл, звернувся до монгольського уряду з листом (від 11.01.1922), в якому описав важке положення монголів Сінцзяну, історію їхніх звернень до Зовнішньої Монголії, надії на об'єднання. Він, зокрема, зазначав: “протягом останніх років серед народів

світу поширюються ідеї про самовизначення кожного племені та збереження своїх релігійних вчень, і народи повели боротьбу за звільнення від усякого насильства для створення демократичної народної влади. До цього руху приєднався монгольський народ і організував Народний Уряд. Тому всі погляди й сподівання монгольських племен звернено до цієї держави, з вірою, що, подібно до рік, які впадають у море, зіллються в одне ціле монгольські народи... Ті нещастя, які переживають монголи західної Або під гнобленням підступних гемінів², викликають справедливе обурення. Хоча вони мають постійне й величезне прагнення з'єднатися із Зовнішньою Монголією, але не мають доброї зброї, необхідної для звільнення від китайської влади, й не мають можливості, в сенсі заступництва, обпертися на іншу країну. Мудрі вчені Зовнішньої Монголії, вдаючись до різних засобів і за допомогою мудрої політики, зуміли перебороти підступних гемінів-китайців і відновити свою державу з Народним Урядом на чолі. Знищивши колишні насильницькі порядки, установили новий спосіб правління, заснований на засадах справедливості й великодушності, причому цей лад має закінцеву мету примирити розрізнені й ворогуючі монгольські племена для створення об'єднаної сильної держави. Ми, монголи західного Ілійського краю, плекаємо щирю надію, що Зовнішня Монголія й нас не залишить без уваги, зглянеться над нами, візьме під своє заступництво. Доповідаючи про це Урядові, прошу забезпечити мене вказівками на те, чи можуть розраховувати на милосердя Монгольського Уряду монголи Ілійського краю, гноблені чужою для них нацією, експлуатовані до крайніх меж, які не знають спокійного життя і мають єдину мету – звільнитися від насильства китайців і під заступництвом Зовнішньої Монголії зажити спокійним життям. Якщо Уряд задовольнить це клопотання, то бажано було б відрядити мене з декількома

представниками до Ілійського краю, аби ми могли зав'язати таємні зносини з Ілійськими монголами та, ознайомившись зі станом справ на місці, організувати партію, яка могла б взятися до підготовки визвольного руху. Якщо ж на цей момент із політичних міркувань не є можливим відкрито надати монголам сприяння й заступництво, то прошу проінформувати, чи є інші легальні засоби боротьби” [РГАСПИ, 514/1/27, 10–12].

Прохання Дембріла задовольнили й навесні 1922 року він вирушив до Сінцзяну як представник ЦК МНП. Він віз із собою листа, адресованого 10-ти сеймам та окремим округам монголів Сінцзянської провінції. Дембрілу доручили з'ясувати, чи потерпають від китайської реакції ілійські монголи, і якщо це так, то дізнатися, чи мають ілійці намір (і у який спосіб) звільнитися. Він подавав відповідні офіційні звернення до місцевих керівників. Дембріл прибув до Верхнього Олетського сейму, де, зустрівшись з головою сейму Амоголаном, чиновником Баянджиргалом, сановником Насон-Бату, хамбо-ламою³ Джимбе, вручив ці послання. За їхнім спільним рішенням, у кожному сеймі мав відбутися з'їзд задля обговорення поставленого питання. Цей же з'їзд мав делегувати надійного уповноваженого у центр краю – Середній Олетський сейм – для відповіді на послання монгольського уряду. Такі повідомлення було надіслано до сеймів та окремих округів, населених монголами [РГАСПИ, 514/1/27, 8-9].

Після зазначених заходів і проведених з'їздів було підготовлене спільне Послання уповноважених Середнього Олетського сейму та 10-ти інших районів Ілійської провінції монгольському уряду. В ньому згадувалися часи великої слави монголів, нестерпні утиски впродовж останніх років китайського правління і зазначалося: “...ми не можемо навіть умістити в молитовну подяку ту обставину, що (Зовнішня Монголія)... простягнула свою руку, спорядивши гінця з посланням, аби звільнити з-під ярма китайських гвалтівників темні й стражденні маси нашого Ілійського краю. Зрозуміло, що мова йде про велику ідею об'єднання монгольських поколінь шляхом скріплення розірваних уз і відновлення зруйнованої – тобто відтворення колишньої загальмонгольської держави. І тому нагальним завданням для всіх монго-

лів є об'єднання волі й думки для організації одноразового виступу з метою звільнення від гноблення імпералістичного китайського уряду й здобуття волі й прав” [РГАСПИ, 514/1/27, 6]. Уповноважені просили якнайшвидше надати їм війська (4 тисячі вояків МНА⁴) та зброю для боротьби з китайцями. Про необхідну кількість зброї й військ було зазначено наприкінці послання. Повноважним представником від Ілі, “беручи до уваги чесність, правдивість і популярність у масах”, вони обрали бейсе⁵ Сумуя, який ще раніше емігрував, потерпаючи від китайських переслідувань, до Зовнішньої Монголії. Він мав переправити зазначені війська й зброю. Наприкінці послання додавалося: “...Ми, Ілійські монголи, бажаємо лише звільнення від китайського ярма, й тому для нас не є важливим, чи (Зовнішня Монголія) приєднає нас до себе, чи надасть нам автономію” [РГАСПИ, 514/1/27, 7].

До монгольського уряду надійшло також послання Херге-Джибая, командуючого 6-ма північними прикордонними караулами Верхнього Олетського сейму. Командуючий писав, що з листа, надісланого гінцем Дембрілом, він довідався про те, що Верховний Уряд, виявляючи співчуття та милість до Ілійських монголів, має намір визволити їх від китайського панування, і зрадів цій обставині (“немов сонячне світло проникло в пільму”). З огляду на це, він заявив, що готовий з усіма підлеглими йому бійцями приєднатися до лав народної партії і виступити, коли буде потрібно, спричинивши революційний рух у військах і народних масах свого сейму [РГАСПИ, 514/1/27, 7].

Маючи на руках всі ці звернення, наприкінці 1922 року монгольські урядовці звернулися за порадою до Москви. Голова Військової ради Монголії Е. Рінчино, який, вочевидь, найбільше переймався сінцзянськими справами, надіслав таємну термінову телеграму до НКЗС Л. Карахану. Він висловив бажання зробити РРФСР серйозні пропозиції щодо Сінцзяну і послався на необхідність остаточно оформити угоду про передачу зброї та покриття її вартості. Отже, з огляду на це, монгольський уряд вирішив відрядити надзвичайну місію до Москви у складі самого Рінчино та помічника головному Максаржаву [РГАСПИ,

514/1/27, 1]. НКЗС помірковано сприйняв монгольські наміри. Працівники Комінтерну були налаштовані рішучіше. 20 грудня 1922 року вони повідомили НКЗС, що впродовж весни-літа цього року було спряджено особливу делегацію до Сінцзяну, яка заручилася офіційними документами про готовність повстання одинадцяти сімей місцевих монголів, налагодила зв'язок із революційними організаціями тамтешніх мусульман. Комінтернівці вважали налаштування "на бойову чергу киттуркестанської проблеми" з точки зору інтересів РСФСР і Монголії (при вмілому тактичному підході) надзвичайно вигідним революційно-стратегічним прийомом. Цей прийом мав сприяти досягненню серйозних успіхів у Пекіні, навіть на Близькому Сході й у Тибеті, оскільки, нібито "Тибет є значно ближче до Киттуркестану, ніж Монголія, а зв'язок киттуркестанських монголів із тибетцями, завдяки низці історичних обставин і територіальній близькості, набагато міцніший, порівняно з іншими монголами" [РГАСПИ, 514/1/27, 3–4]. Мовляв, якщо не звернути вчасно належної уваги на Сінцзян, населення країни, доведене до відчаю безчинствами китайців, може потрапити під ворожий вплив. Якщо ж відхилити монгольську місію до Москви, то це призведе до великого розчарування монголів, що навряд чи доцільно за даних умов.

У 1923 р. Е. Рінчино, перебуваючи в Москві, поставив перед НКЗС та Комінтерном від імені МНП та монгольського уряду питання про революційну роботу в Китайському Туркестані. В своїх тезах він підкреслював необхідність ведення роботи в цьому регіоні під прапором партії Гоміндан та під загальнокитайськими гаслами. У доповіді ж "Панмонголізм і наша закордонна робота" проголошеній на засіданні ЦК МНРП 26 травня 1925 р. він зазначав: "Що ж до монголів Сінцзянської провінції, то ми маємо вести ту ж політику, яку було запропоновано щодо інших монгольських народів, тобто – залучення молоді та ін. Далі, налаштування реформи і запровадження постійного та міцного зв'язку з Сінцзяном буде значно сприяти вирішенню на нашу користь долі спірного Алтайського краю⁶... Майже все населення Алтайського округу, як свідчать наявні в Уряді матеріали, заявило офіційно про

своє приєднання до нас ще в 1921 році. Окремі групи – такі, як торгоути⁷, таку заяву зробили наприкінці 1924 року" [Элбек-Доржи Ринчино 1998, 126–127]. Доповідач стверджував, що зв'язок із сінцзянськими монголами підтримується ще з 1922 року; в Улан-Баторі мешкає їхній представник. У 1923 році від ЦК МНП до Сінцзяну виводили працівників для зв'язку спільно з Комінтерном. На думку Е. Рінчино, "остаточна передача нам спірного Алтайського краю диктується як інтересами охорони наших кордонів, так і завданнями революційної стратегії напередодні широкого розгортання революційних подій у Китаї" [Элбек-Доржи Ринчино 1998, 127].

У листі до китайського чиновника з Алтайського округу, Е. Рінчино зазначав: "Ми повідомляємо Вашому уряду та китайському народові, що наші права на монгольські землі (в тому числі й на Алтайський округ) ґрунтуються на принципі рівноправ'я народів і свободи їхнього самовизначення. Ці наші права ґрунтуються не лише на основних засадах сучасної епохи великої революції, ... але їх, повторюємо, визнано партією Гоміндан на її останньому з'їзді в Кантоні" [Элбек-Доржи Ринчино 1998, 37].

Збереглися свідчення про настрої сінцзянських монголів (калмиків – як їх називали радянські представники) у 1920-ті роки. За словами останніх (від 10.12.1924), коли запитують у калмиків про стан речей, то чують у відповідь: "Ми, калмики, знаємо, що є в калмиків ціла держава – Монголія, яка від нас дуже далеко. Китайцям не підкоряємося. Готуємося до вибору власного уряду. У разі нашої протидії китайці натравлять на нас киргизів, які можуть роззброїти нас миттєво" [РГВА, 25895/1/832, 139]. За "військово-етнографічним нарисом" (від 20.06.1927), щодо теперішньої Зовнішньої Монголії, то сінцзянські монголи в масі цікавляться монгольським визвольним рухом, що розпочинається. Князі та інші ж адміністративні особи, в усякому разі, намагаються спрямувати думки монголів до національної самобутності та незалежності [РГВА, 25895/1/845, 267].

Ходили чутки, що губернатор Сінцзяну Ян-Цзенсін мав тісний зв'язок із аристократією та духовенством округу Кобдо

та Туви. Мовляв, йшлося про приєднання Кобдо до Сінцзяну. На початку травня 1926 року в Урумчі (столиця провінції) з'явилися двоє лам – представників від 27 монгольських хошунів. Влада обіцяла їм матеріальну підтримку і навіть військову допомогу [РГВА, 25895/1/832, 453]. Правда, за іншими даними, цих монгольських лам було заарештовано, проте контакти з чиновниками та ламами Кобдо підтверджувалися [Рерих 1992, 248]. Такі зв'язки керівництва провінції вочевидь мали місце, оскільки під час повстання навесні 1930 року монгольські чиновники та лами спробували відрядити делегацію до урядовців Сінцзяну, яку, проте було спинено радянськими частинами [РГАСПИ, 498/153/41, 8]. В Сінцзяні ж перебували деякі учасники Хемчицького повстання у Туві (1924), і нібито обіймали вони там не останні посади [РГАСПИ, 498/153/55, 33].

Проте, були й інші посланці. За даними радянських спостерігачів (від 19.04.1926), у 1920-ті роки зв'язок сінцзянських монголів із Зовнішньою Монголією підтверджувався неодноразово. Мовляв, лами, які приїждять з Монголії⁸, залишаються при монастирях, розповідають місцевим калмикам про незалежну, самостійну Монголію і про всі події, що там відбуваються. До всього цього місцеве населення прислуховується і, поки що в мріях, думає про поєднання з рідними їм племенами [РГВА, 25895/1/832, 421]. Така “ламська” агітація з боку Зовнішньої Монголії в інших монгольських землях була звичайною річчю у першій чверті ХХ ст. Наприклад, щоб налагодити контакт із князями Внутрішньої Монголії, Урга на початку 1912 р. відрядила туди групу лам, які зайнялися розповсюдженням листівок із закликком до місцевих володарів приєднатися до Зовнішньої Монголії. Суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїждить з Кобдо та Урги до Сінцзяну не діяв і рух через кордон тривав [РГВА, 25895/1/831, 27]. Лама з Зовнішньої Монголії продовжували мандрувати сомонами, населеними монголами. Так, радянський консул в Урумчі О. Бистров зазначав у своєму щоденнику: “Така робота (“з об'єднання монголів усіх районів в одне ціле” – прим. авт.) за даними, що в мене є, щоправда, не перевіреними, відбувається й тут, проте дуже обережно, оскільки місцеві

монголи дуже залякані та бояться китайської влади, що має всюди своїх шпигунів, проте все ж по Сінцзяну ходить ціла низка “лам”, що розповідають пророцтва, за якими нібито прийшов час об'єднання монголів” [цит. за: Росов 2002, 56].

У травні 1926 року до Урумчі завітав всесвітньо відомий художник та мислитель М. Реріх, здійснюючи свою велику Центрально-азійську подорож (1923–1928). Ось яке враження від його візиту склалося в працівників місцевого консульства: “Він має якесь відношення до буддійського світу і, нібито, має доручення встановити зв'язок між буддистами Радянської Росії та Індії. Його розмови постійно зводилися до цього, причому він указував, що серед буддистів іде велика робота з об'єднання монголів від Забайкалля до Хотану та Тибету в одну Велику Монголію. Обережні кроки були вжито ним з метою встановлення зв'язку з сінцзянськими монголами, проте ті вели себе вкрай обережно, побоюючись китайського шпіонажу” [РГВА, 25895/1/832, 454]. Ще під час перебування серед карашарських монголів⁹ М. Реріх писав, що в розкиданих юртах починають з'являтися ознаки самосвідомості. “Дідівські пророцтва твердять про строки, що наближаються” [Рерих 1992, 213].

Ідея Великої Монголії, напевно, не фігурувала в розмовах, які мав Реріх із радянськими представниками напередодні експедиції (про зближення народів Сходу та СРСР, об'єднання Азії) [Росов 2002]. Цікаво, звідки він взагалі дізнався про це, оскільки подорож до Бурятії та Монголії була ще попереду. Ймовірно, до цього знову ж таки мають відношення вищезгадані лама-агітатори, які траплялися художнику на його шляху до Урумчі. Тоді зрозумілим стає формулювання, що “серед буддистів іде велика робота з об'єднання монголів” (виділено мною – прим. авт.). Звісно, більшість ініціаторів панмонгольського руху дійсно були буддистами. Проте, навряд чи таке визначення можна застосовувати до монгольського керівництва. Сам художник писав: “Ще і ще раз можна оцінити “пошту” лам. Набагато раніше державної обізнаності, набагато точніше приносять лама найкращі звістки” [Рерих 1992, 249].

На користь контактів із монгольськими ламами у Сінцзяні свідчать записи у що-

деннику митця. Так, у нотатці від 13 травня 1926 року (Урумчі) йдеться про бесіду з монгольським ламою, напевно агітатором, який розповідав родині Реріхів, що саме наповнює свідомість народів, на що вони чекають. Він казав: "...ось час прийшов. Проте не кожному монголу та калмику можемо сказати ми, а лише тим, хто може зрозуміти та діяти" [Реріх 1992, 254]. З огляду на національне визначення, легко припустити, що розмову лама вів саме про плани загальномонгольського об'єднання, задля пропаганди якого, власне, його до Сінцзяну і відрядили. Реріх був не байдужим слухачем: він також пов'язував із калмиками певні надії, навіть мав серйозну бесіду з тойн-ламою, авторитетним торгоутським гегеном-правителем¹⁰, який мав власний збройний загін. Цей геген зумів завоювати довіру та авторитет не лише серед жителів свого ханства, але й серед усіх інших калмиків, які відчували на собі його вплив. Ще у 1920 році геген налагоджує певні зв'язки з Кобдо та Ургою та посилено починає формувати військові заго-ни. Наприкінці 1920 року він запросив до себе на службу російського білогвардійця Серебрякова, доручивши тому організацію та навчання кавалерійських частин. За рік були достатньо добре навчені 3000 осіб, частина з яких мала необхідне спорядження та вогнепальну зброю. Проте Серебряков невдовзі був заарештований, а гегена китайська влада зобов'язала припинити подальше навчання підлеглих військовій справі [РГВА, 25895/1/831, 40]. Можливо, бесіда між гегеном та Реріхом зачіпала й тему монгольського об'єднання, оскільки художник пише, що язик тойн-лами леденів страх перед китайцями [Реріх 1992, 216]. У недалекому майбутньому буде надходити така інформація про амбіційного гегена, який вже командував монгольськими загонами: мовляв, коли гегену вдасться озброїти та обмундирувати за рахунок сінцзянської влади армію, хоч би до 5000 осіб, частково її обучити та привести у більш-менш боєздатний стан, тоді він відокремиться від Сінцзяну. Поки ж геген вживає всіх заходів, щоб дійсно створити монгольські кадри і по можливості залучити до цієї справи якнайбільшу кількість різних монгольських хошунів [РГВА, 25895/1/844, 240]. Отже, Реріх обговорю-

вав свої задуми з не випадковою людиною. Поки що замало даних для того, щоб виразно уявляти плани Реріха. Однак, можна припустити, що ідея Великої Монголії імпонувала йому, оскільки він мріяв про нову буддійську державу на тих самих теренах, що сподівалися об'єднати монголи.

Проте радянська політика щодо Сінцзяну суперечила ідеалам монгольського об'єднувачого руху. Так, наприклад, у протоколі засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (Москва, 17.02.1927) значилося: "вважати абсолютно шкідливою та неприпустимою будь-яку діяльність або агітацію про відторгнення від Китаю Сінцзяну чи частини цієї провінції" [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 619].

Не дочекавшись підтримки від МНР, монголи Сінцзяну приєдналися до визвольного руху мусульманських народів під час першого етапу повстання в Сінцзяні (1931–1934). Так, наприкінці 1932 – початку 1933 років боротьбу проти уряду розпочали карашарські монголи та казахи Алтайського округу. Стала напруженою ситуація в Ілійському окрузі, більшість населення якого становили казахи. В першій половині 1933 року, крім карашарських монголів, у лавах повстанців боролосся близько двох тисяч монголів з інших округів. Лише при облозі міста Цонжа було вбито 600–700 монголів [Бармин 1999, 105].

У питанні дослідження визвольних прагнень монголів Сінцзяну залишається ще багато нез'ясованих моментів. Залучення нових архівних джерел дозволить повніше висвітлити неоднозначні події тих часів. У 1920-ті роки одним із пріоритетних напрямів політичного курсу Монголії була всебічна підтримка революційної діяльності на теренах, населених монгольськими народами, і спроби очолити тамтешній революційний та визвольний рух (зокрема в Ілійському краї). Проте в Москві були свої плани щодо Сінцзяну, в якому вона прагнула зберегти власне домінування. Приєднання монголів Ілійського краю до МНР не відбулося не через відсутність єдності, а внаслідок зовнішніх обставин. Події навколо сінцзянських монголів засвідчили трагедію монгольської політичної еліти, залежної від підтримки Радянського Союзу і тому змушеної поступатися своїми національними інтересами.

¹ Тусалакчі – помічник; головний міністр при торгоутському князі.

² Гаміни – солдати китайської республіканської армії.

³ Хамбо - у Зовнішній Монголії настоятель монастиря.

⁴ МНА – Монгольська народна армія.

⁵ Бейсе – за маньчжурських часів князь IV-го ступеню.

⁶ Алтайський округ був виділений в 1907 р. зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія); підпорядковувався алтайському губернатору. Нині входить до складу Сінцзян-Уйгурського автономного району КНР.

⁷ Монгольське плем'я, входило до складу ойратів.

⁸ Дані від 7 жовтня 1926 року.

⁹ Карашарські монголи – торгоути Карашарського князівства.

¹⁰ Геген – титул, який отримували буддійські ієрархи.

ЛІТЕРАТУРА

Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 гг. Барнаул, 1999.

ВКП(б), Коминтерн... 1996. – ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае. Документы. Т. II. 1926–1927. Ч. 2. Москва, 1996.

РГАСПИ. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 41, 55; ф. 514, оп. 1, ед. хр. 27.

РГВА. – Российский государственный военный архив. ф. 25895, оп. 1, ед. хр. 831, 832, 844, 845.

Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник. Рига, 1992.

Росов В.А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н.К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Кн. I: Великий План. Санкт-Петербург–Москва, 2002.

Элбек-Доржи Ринчино... – Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.